

soužit též všem ostatním zájemcům o studium společenských věd, kteří v souvislosti se svým výzkumem pocítí potřebu rychlého a zasvěceného uvedení do světa islámské filantropie.

Kamil Píkal

Jan Bitman, Jak jsme žili ve Smržovce a v okolí ve 20. století. Jablonec nad Nisou: Město Smržovka a Státní okresní archiv, 2006. 167 s. ISBN 80-901972-9-9

Rozsáhlá (v kvartovém formátu malým fontem písma vytištěná) kronika Jana Bitmana je zajímavým a ovšem také ve své skladbě neobyčejně složitým literárním, resp. dějepisným útvarem. Je to především kniha osobních vzpomínek a svědectví shromážděných od Bitmanových příbuzných (včetně pasáží napsaných Juliem Bittmannem), přátel, známých ze Smržovky a okolí. Autor ovšem nezůstal na této rovině a s velkou pílí a podporou archivních materiálů, dokumentace, sbírky dobového tisku, resp. výstřižků Státního okresního archivu v Jablonci nad Nisou se pokusil zasadit tento individuální pohled do širšího kontextu svého města a početnými obrazovými i přetištěnými textovými přílohami ho čtenářům opticky zpřístupnit, resp. doplnit prostřednictvím editovaných autentických dobových textů. A konečně v třetí rovině se Bitman zaměřil na celoevropský kontext a s oporou v některých historiografických dílech naznačil i horizont „velkého světa“, v němž se odehrával jeho individuální osud.

Motivace Bitmanovy práce je podstatně širší než „jen“ připomenout a před zapomněným zachránit památku svého rodu, příbuzenstva, okruhu přátel a obyvatel města. Autor říká: „Nenalezl jsem dosud žádné věrohodné povídání o tom, jak žili vedle sebe obyčejné (sic!) lidé – Češi a Němci v pohraničních oblastech Čech. A jak a proč se rozešli“ (s. 3) To je autorská úloha na jedné straně ambiciózní a náročná, na druhé straně je potřeba potvrdit, že jde o úkol vědecky relevantní. „Dějiny každodennosti“ jsou pro první polovinu 40. let úrovní zkoumání, která byla v soudobých dějinách českých zemí dosud zanedbávána – a v nemalé míře podstatě přenechána právě memoárové literatuře.¹ V „akademické“ dějepisné literatuře ovšem již také byly tyto aspekty tematizovány, ale většinou spíše jen v jaksi „doprovodné“ pozici na okraj líčení.² „Vítězné tažení“ orální historiografie pak ve velkých

¹ Zde v českoněmeckém kontextu stojí za připomenutí ještě před rokem 1989 napůl neveřejně v Jaz-zové sekci vydané vzpomínky Ludmily Sinkulové, *Byla jsem někdo jiný* (Praha: Mladá fronta, 1983) a v „sudetském kontextu“ cenná kniha Aleny Wagnerové *1945 waren sie Kinder. Flucht und Vertreibung im Leben einer Generation* (Köln: Kiepenheuer und Witsch, 1990), resp. česky *Odsunuté vzpomínky* (Praha: Prostor, 1993).

² Z řady Janem Bitmanem nepoužitých knih k problematice německé menšiny v Československu, českoněmeckého pohraničí, resp. sudetské župy tu zmiňme alespoň německé vydání knihy Václava Kurala *Tschechen und Deutsche im tschechoslowakischen Staat (1918–1938)* (Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2001), Christoph Boyer, *Nationale Kontrahenten oder Partner? Studien zu den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen in der Wirtschaft der ČSR (1918–1938)* (München: Oldenbourg, 1999) a Volkera Zimmermanna *Die Sudetendeutschen im NS-Staat. Politik und Stimmung der Bevölkerung im Reichsgau Sudetenland (1938–1945)* (Essen: Klartext, 1999), resp. česky *Sudetští*

česko-německých projektech posledních let (česko-německý výzkum osudů československých německých antifašistů) posunulo do popředí pozornosti právě aspekty každodennosti česko-německého soužití a osudy „obyčejných lidí“ dělnických profesí.³

Bitmanova kniha se ovšem nevyčerpává rodinnými vzpomínkami na meziválečnou a válečnou dobu a pilně sestavenou kronikou let česko-německého soužití ve Smržovce až do vyhnání a do transferu časné poválečných let. Autor – opět zejména na rovině osobních a rodinných vzpomínek – dovedl líčení až do roku 2004, tedy až do chvíle vydání své práce. I tady se samozřejmě – zejména pro porevoluční epochu hlásí o slovo česko-německý motiv: zmíněny jsou tu časté návraty vyhnaných a vysídlených rodin do míst, kde kdysi žily, a individuální česko-německá setkání s dnešními obyvateli.⁴ Svoji roli tu ovšem hraje opět i „velká politika“ a problémy Československa, resp. České republiky s „dědictvím odsunu“, její konfrontace s politickými i majetkovými nároky Sudetoněmeckého Landsmannschafu.⁵ Jan Bitman na tyto otázky nahlíží optikou člověka, který se v mládí pohyboval na průsečíku českého a německého světa a který je na jedné straně s německým prostředím svázán řadou příbuzenských i přátelských pout, na druhé straně se cítí být přesvědčeným Čechem, dnes stojícím na pozicích oficiální „české státní doktríny“ (lze-li ovšem na počátku 21. století o něčem takovém ještě vůbec hovořit).⁶

Němci v nacistickém státě 1938–1945 (Praha: Prostor, Argo, 2001). Dále je třeba uvést záslužnou, Vladimírem Kaiserem připravenou průvodní publikaci k (stejnojmenné) výstavě *Intolerance: Češi, Němci a židé na Ústecku 1938–1948*. Edice dokumentů z fondů Archivu města Ústí nad Labem (Ústí nad Labem: Albis International, 1998), šestisvazkovou řadu Zdeňkem Radvanovským vydaných svazků *Historie okupovaného pohraničí* (Ústí nad Labem: Albis International, 1998–2000), případně sborník Václav Kural a Zdeňkem Radvanovským, eds., *„Sudety“ pod hákovým křížem* (Ústí nad Labem: Albis International, 2002).

³ Nejnověji Stanislav Kokoška a Thomas Oellermann, eds., *Sudetští Němci proti Hitlerovi*. Sborník německých odborných studií, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny. Svazek 42. (Praha: Ústav pro soudobé dějiny, 2008).

⁴ K problematice různých úrovní dnešního pohledu na vyhnání a transfer srovnej Jürgen Danyel a Philipp Ther, eds., *Nach der Vertreibung: Geschichte und Gegenwart einer kontroversen Erinnerung*, sborník vyšel jako 10. sešit *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 53 (2005): 867–976; Gertraude Zand, Jiří Holý, eds., *Vertreibung Aussiedlung, Transfer im Kontext der tschechischen Literatur/ Vyhnání, odsun transfer v kontextu české literatury* (Brno: Host, 2004); Ralph Melville, Jiří Pešek, Claus Scharf, eds., *Zwangsmigrationen im Mittleren und Östlichen Europa. Völkerrecht – Konzeptionen – Praxis (1938–1950)* (Mainz: Phillip von Zabern, 2007).

⁵ K právním aspektům této problematiky srovnej dvojjazýčnou edici s rozsáhlými úvodními studiemi Karel Jech, Jan Kuklík, Vladimír Mikule, *Němci a Maďari v dekretch prezidenta republiky. Studie a dokumenty 1940–1945/ Die Deutschen und Magyaren in den Dekreten des Präsidenten der Republik. Studien und Dokumente 1940–1945* (Brno: Doplněk, 2003), resp. studie a výběr pramenů Jan Kuklík, „Československé zákonodárství ve vztahu k Německu a osobám německé národnosti v letech 1940–1948“, in *Německé menšiny v právních normách 1938–1948. Československo ve srovnání s vybranými evropskými zeměmi*, ed. Jiří Pešek, Oldřich Tůma, Manfred Kittel, Horst Möller (Brno: Doplněk, 2006), 119–234, resp. v německé mutaci týž, „Deutschland und die Personen deutscher Nationalität in der tschechoslowakischen Gesetzgebung 1940–1948“, in *Deutschsprachige Minderheiten 1945. Ein europäischer Vergleich*, ed. Manfred Kittel, Horst Möller, Jiří Pešek, Oldřich Tůma (München: Oldenbourg, 2007), 1–130.

⁶ K tomu srovnej Václav Houzvička, *Návraty sudetské otázky* (Praha: Karolinum, 2005), 381–466.

Bitmanova „Smržovka“ je dílem více rovin či autorských horizontů. Pro historika jsou svým způsobem cenné všechny, i když různě. Autor v úvodu píše: „Nic jsem si nevymyslel, všechno o čem píši, jsem prožil, vyčetl z dobového tisku anebo slyšel z vyprávění starších pamětníků a svých současníků. K textu jsem připojil též výňatky z dobového tisku...“ Tyto formulace člověka maně nutí vzpomenout si na klasika starého Kosmu, kanovníka pražského, který v podstatě velmi podobně (až na ten dobový tisk) definoval prameny své kroniky už ve 12. století. Bitman nezapomněl ani na poděkování dnešní kronikářce města Smržovka, Mirce Ledecké, která mu pomohla při vyhledávání archivních dokumentů. Nejvýznamnějším zdrojem informací pro dobu Bitmanova mládí tak představovaly dva svazky městské kroniky: „Gedenkbuch der Stadt Morchenstern“ z let 1928–1942, v příloze doplněné sbírkou novinových výstřížků z oné doby.

Autor, absolutně poválečně zahraničně obchodní akademie a posléze světem prošlý obchodník jablonickou bízuterií, přečetl a využil řadu knih: od Benešových pamětí přes Žukovovy dějiny druhé světové války, paměti vyhnaných sudetských Němců až po porevoluční publikace z okruhu pražského Ústavu mezinárodních vztahů. Z Bitmanovy četby je zřejmá ohromná vůle pochopit zázemí dějů doby, kterou prožil. Je z toho ale zároveň patrné, jak obtížný je proces „prosakování“ aktuální odborné dějepisné literatury z akademických kruhů do čtenářského prostředí širší veřejnosti. Bylo by například možno očekávat, že Bitman při svých rešerších narazí na dnes již rozsáhlou sérii sborníků a prohlášení Česko-německé komise historiků, která pracuje již od roku 1990 a v jejímž okruhu vznikla i řada významných monografií právě k tématům Bitmanovi blízkým.⁷ Nestalo se tak – přesto, že tyto publikace většinou vyšly v českých i německých mutacích a alespoň některé z nich přišly na knihkupecké pulty i v poměrně vysokých nákladech.⁸

⁷ Srovnej webové stránky Česko-německé komise historiků http://www.dt-ds-historikerkommission.de/publikationen_t.html. Zde je i přehled publikací komise. Z nich jmenujme alespoň opakovaně v ČR i v SRN vydávanou brožuru *Konfliktní společenství, katastrofa, uvolnění. Náčrt výkladu německo-českých dějin od 19. století/ Konfliktgemeinschaft, Katastrophe, Entspannung. Skizze einer Darstellung der deutsch-tschechischen Geschichte seit dem 19. Jahrhundert* (München: Oldenbourg, 1996), dále řadu sborníků, mj. Jörg K. Hoensch a Dušan Kováč, eds., *Ztroskotání spolužití. Češi, Němci a Slováci v první republice 1918–1939* (Praha: MZV ČR, 1993), německy *Das Scheitern der Verständigung. Tschechen, Deutsch und Slowaken in der Ersten Republik 1918–1938* (Essen: Klartext, 1994), Václav Kural a Detlef Brandes, eds., *Cesta do katastrofy, Československo-německé vztahy 1938–1947* (Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1993), německy *Der Weg in die Katastrophe. Deutsch-tschechoslowakische Beziehungen 1938–1945* (Essen: Klartext, 1994); Boris Barth, Jozef Faltus, Eduard Kubů a Jan Křen, eds., *Konkurence i partnerství. Německé a československé hospodářství v letech 1918–1945* (Praha: Karolinum, 1999), německy *Konkurrenzpartnerschaft. Die deutsche und die tschechoslowakische Wirtschaft in der Zwischenkriegszeit* (Essen: Klartext, 1999); Detlef Brandes, Edita Ivaničková, Jiří Pešek, eds., *Vynútený rozchod. Vyhnanie a vysídlenie z Československa 1938–1947 v porovnaní s Poľskom, Maďarskom a Južosláviou* (Bratislava: Veda, 1999), německy *Erzwungene Trennung. Vertreibungen und Aussiedlungen in und aus der Tschechoslowakei 1938–1947 im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien* (Essen: Klartext, 1999). Výbor z publikací prvního desetiletí působení komise podává svazek Jörg K. Hoensch, Hans Lemberg, eds., *Begegnung und Konflikt. Schlaglichter auf das Verhältnis von Tschechen, Slowaken und Deutschen 1815–1989* (Essen: Klartext, 2001).

⁸ Platí to zejména o knize Detlef Brandes, *Der Weg zur Vertreibung 1938–1945. Pläne und Entscheidungen zum „Transfer“ der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen* (München: Olden-

Obraťme však pozornost přímo k textu knihy. Z hlediska čtenáře, který není rodákem ze Smržovky, ale zájemcem o dějiny česko-německého soužití v severním pohraničí, je nejzávažnější částí práce evokace komplikovaného období od poloviny 30. do poloviny 40. let. Autor tu s odstupem šesti desetiletí tuto epochu, v celostátním měřítku nabitou konflikty, dramaty a tragédiemi, popisuje z perspektivy tehdy šesti až šestnáctiletého kluka či mladíka ze Smržovky. Jeho autentické vzpomínky proto zasahují životní obzor přiměřený tomuto věku i společenskému postavení: jde o školu, rodinu, zábavu, členství v organizacích atd. Na popis epochy by to nestačilo, a tak Bitman vynalézavě kombinuje citace z dobového nacistického tisku (hlavně z Henleinovy liberecké *Die Zeit*), výpisky z historické literatury a v pestré koláži cituje různé zápisky, vzpomínky, ale i reflexe jeho vlastního textu nebo překladů zaslanych dobových dokumentů, které mu poskytli jeho vrstevníci ze Smržovky. Snad nejzajímavější je mezi nimi odkaz k rodinné kronice, sepsané ředitelem české měšťanské školy ve Smržovce, Janků pro léta 1918–1938.

Četba je to pestrá a zajímavá – místy ovšem také poněkud problematická. Autor cituje, někdy citované stručně komentuje, není ovšem odborně připraven na to, aby jednotlivé informace ze vzpomínek a zejména z nacistického tisku kriticky ověřoval. Méně to vadí tam, kde jde o nápadné a evidentně propagandistické bubliny: např. Bitmanem u příležitosti Heydrichovy smrti citované nesmyslné tvrzení listu *Die Zeit*, že tento jeden z nejvyšších a nejmocnějších vládců nacistické říše a kdysi původním povoláním námořní důstojník byl „počátkem války nasazen jako letec stíhač v Norsku, Holandsku a v Sovětském svazu. Vysloužil si vyznamenání.“ K horším problémům dochází tam, kde nejde o prvoplánově zřejmé novinářské lži, nýbrž o jemnější manipulace na regionálně sudetské nebo lokální úrovni. A opět: nejde jen o propagandistické výmysly a o překrucování skutečností. S velkou mírou pravděpodobnosti v oné době hrálo daleko větší roli prosté zamlčování řady skutečností, jejich účelově jednostranné redukce a účelové posuny.⁹ Je zajímavé, že Bitman si těchto momentů zřejmě vůbec není vědom. Výstřižky ze stranického tisku jsou tu legitimizovány tím, že kdysi byly jako příloha připojeny k městské kronice. Podobně vybavit např. vzpomínky na dobu bezprostředně po únoru 1948 (období v knize takřka zcela vynechané) sérií citátů z – v jabloneckém archivu jistě dostupného – Rudého práva nebo z regionálního komunistického tisku by přitom autorovi zřejmě přišlo divné. Tady již by jeho „dospělá“ paměť automaticky začala působit jako jednoznačný korektiv.

K takovým nebo podobným posunům a zejména k vynechávkám paměti přitom může docházet i *bona fide* ve vzpomínkách autora a jeho respondentů či v citátech ze soukromých

bourg, 2000), česky vyšlo jako *Cesta k vyhnání 1938–1945. Plány a rozhodnutí o „transferu“ Němců z Československa a Polska* (Praha: Prostor, 2002).

⁹ Je přirozené, že některé momenty se jeví podstatně vyhraněnější zejména ve světle novější literatury, kterou autor při psaní ještě nemohl použít. Platí to zejména pro tragický podzim roku 1938, který je u Bitmana líčen v podstatě velmi idylicky – z pohledu devítiletého kluka, resp. v optice sudetoněmeckého dobového tisku bezmála jako taková zvláštní lidová veselice. V této souvislosti je dobré srovnat jak výše uvedenou Zimmermannovu knihu, tak dvě nejčerstvější (rozsáhlé a kritické) monografie k onomu roku: Detlef Brandes, *Die Sudetendeutschen im Krisenjahr 1938* (München: Oldenbourg, 2008); a Werner Röhr, *September 1938. Die sudetendeutsche Partei und ihr Freikorps* (Berlin: Edition Organon, 2008).

zápisků nebo dopisů pamětníků. Lidská paměť je vysoce selektivní a pamětníci, kteří se přes clonu zážitků a stresů pozdějších – jinak, ale přece opět mnohdy těžkých nebo osobně velmi náročných – dob snaží rozvzpomenout na své dětství, mají mnohdy tendenci toto „šťastné období“ vědomě i nevědomky idealizovat: vytěšňují prožitá traumata, ale také situace, v nichž si již tehdy před desetiletími nebyli jasni svojí vlastní role, posicí svých rodičů či příbuzných. Je to obecná okolnost všech vzpomínek a o vzpomínkách na dobu tak komplikovanou, jako byl čas okupace a poválečných dramatických změn obyvatelstva i majetkové situace v pohraničí, to platí mnohonásobně.

Mnohé z podobných problémů je při studiu vzpomínkových textů možno odclonit cestou kritické konfrontace rozdílných individuálních svědectví, výpovědi úředních pramenů, posouzením formální struktury a obecného kontextu jednotlivých zpráv. To už je ale úkol pro řemeslně připraveného historika, a ne pro pamětníka, který pracně, kompilativně a v mezích svých možností velmi záslužně „zvědavě odkrývá vlastní minulost“. Jan Bitman svoji posici pamětníka ostatně nenadhodnocuje. Když např. hovoří o událostech května roku 1945, říká: „Já si pamatuji mnohé děje, ovšem zda se něco stalo třeba 7. nebo 8. května, to si nepamatuji. [...] Ještě chci upozornit na to, že mi tehdy bylo necelých 16 let. Nedostal jsem se asi k informacím, které bych možná získal, kdybych byl dospělý.“ Při četbě jeho textu na to nesmíme zapomínat. Ale právě tato perspektiva „kluka“, žijícího v binacionálním prostředí v rodině sice názorově převážně české, jazykově ale v podstatě bilingvní a (jak autor vzpomínek opakovaně připomíná v řadě episod) schopné v komplikovaných situacích vystupovat jednou na té a podruhé na oné straně pomyslné jazykové a identitně národnostní hranice, činí četbu mimořádně zajímavou. Ukazuje totiž nejen podstatně výraznější než dosavadní literaturou uvažovanou přítomnost českého živlu v okupovaném pohraničí, ale dokládá i problémy jeho každodenního života a strategie přežití této skupiny obyvatelstva. Mimořádně zajímavé je autorovo líčení reálné, byť i nesnadné každodenní propustnosti hranice mezi Protektorátem a Sudetskou župou. Obdobně závažný je i jeho popis situace a každodenních problémů, malých vítězství i proher nacisty tolerovaného nižšího českého školství na hranici Sudet a Protektorátu.

V knize se opakovaně setkáme s fenoménem proměn formální nacionální identity jednotlivců – v podstatě podle tlaku okamžité situace a podle různě se naskýtajících se možností, jak takové situace řešit. Představa definitivně neměnné národní příslušnosti a dokonce subjektivně petrifikované národní identity velkých skupin sociálně nízko stojícího, ale apriorně možností takové volby nezbaveného obyvatelstva smíšených oblastí (patrně je to zejména u jednotlivců), jeví se ve světle Bitmanových pamětí ještě problematičtější než jinak. 30. a 40. léta jsou příkladnou dobou, kdy úřady „s konečnou plaností“ a s podstatnými až fatálními důsledky zpětně – na základě toho či onoho sčítání lidu – petrifikovaly „národnost“ velkých skupin obyvatel. Národní identita se ale v takovém prostředí v řadě případů mohla aktuálně proměňovat podle osobních zážitků, podle životních možností, podle národnosti momentálních životních partnerů, ale i podle odhadu výhledů do budoucnosti. Bitmanovy paměti to velmi konkrétně a plasticky dokládají zejména při barvitějším líčení událostí a lidských osudů let 1945 a 1946. Především se tu vyjevuje, že národnost a nacionální příslušnost zřejmě nebyla pro řadu lidí v této smíšené oblasti a společnosti tak

osudově podstatná (a „morálně závazná“), jak se může jevit z perspektivy obyvatel relativně vysoce selektovaných, nacionálně většinově dominovaných centrálních oblastí republiky.

A zase lze říci, že Bitmanovo líčení konce války a bezprostředně poválečného období je nejcennější tam, kde jde o autentické vzpomínky a snad i evokaci dobového vnímání oné situace (kapitolka Květen 1945). Čtenář si uvědomí, jak podstatnou roli pro skutečné i prací s dobovými prameny evokované vzpomínání hraje skutečnost, zda člověk v oné době byl vystaven nebo ušetřen osobních drastických zážitků nebo zda pak tuto zkušenost třeba i nepřímou nabyt prostřednictvím opakovaného vyprávění doma nebo v kruhu známých a osudem spřízněných lidí. Bitman byl tehdy jako čtrnáctiletý kluk přímého setkání s většinou drastických momentů oněch těžkých týdnů a měsíců na přelomu války a míru zřejmě ušetřen a navíc – díky otci, který ze Smržovky odešel jako nenadšený voják wehrmachtu a vrátil se jako slavný voják Svobodovy armády – patřil k těm, kdo změnou režimu ideálně i prakticky získali. Jeho líčení je proto klidné, autor vše (i řadu mnohdy drastických sebevražd německého obyvatelstva, resp. vyvraždění vlastních rodin a následných sebevražd otců) líčí se zaujatým, ale diváckým odstupem a vysloveně nedramaticky. Obdobně to platí i o vyhnání a zejména transferu německého obyvatelstva ze Smržovky.¹⁰ Snad se ani nechce věřit, že ve Smržovce po válce vše proběhlo tak pokojně a bezproblémově.

Pokusili jsme se ukázat, že Bitmanovy vzpomínky na jeho Smržovku jsou textem velké zajímavosti a nesporné ceny. Nejsou ovšem a nechtějí být prací odborně dějepisnou – zachovávají si výrazně subjektivní charakter. Měly by se stát podnětem k zájmu o zajímavou a komplikovanou minulost Smržovky ve 20. století, motivací k návratům do míst a časů, kdy Češi a Němci žili v (slovy Jana Křena) „konfliktním společenství“ v rámci českých zemí.¹¹

Jiří Pešek

Beverly Crawford, Power and German Foreign Policy: Embedded Hegemony in Europe. New York: Palgrave Macmillan, 2007. 240 s. ISBN 978-0-230-52108-7

Beverly Crawford je vědeckou pracovnící Centra pro německá a evropská studia na americké Univerzitě v Berkeley v Kalifornii. Specializuje se na mezinárodní vztahy a na politickou ekonomii. V této monografii se snaží odpovědět na otázku, co lze označit

¹⁰ Je opět zajímavé, že autor zřejmě nepoužil žádnou z řady prací nejvýznamnějšího českého badatele o této době a problematice Tomáše Staňka. Zmíňme např. jeho knihu *Poválečné „excesy“ v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování* (Praha: Ústav pro soudobé dějiny, 2005). Je přitom dobré připomenout, že dvě klíčové Staňkovy knihy jsou dnes dostupné i v německém překladu: Tomáš Staněk, *Verfolgung 1945. Die Stellung der Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien (außerhalb der Lager und Gefängnisse)* (Wien: Böhlau, 2002); a též, *Internierung und Zwangsarbeit. Das Lager-system in den böhmischen Ländern 1945–1948* (München: Oldenbourg, 2007).

¹¹ Jan Křen, *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918* (Praha: Academia, 1990), německy *Die Konfliktgemeinschaft. Tschechen und Deutsche 1780–1918* (München: Oldenbourg, 1996).